По знесенні кріпацтва в Росії1 всі землі як були, так і залишилися чи то панськими, чи то казенними. Вільні ж уже селяни, користуючися тими не їхніми грунтами, були чи то до панів, чи то до казни в відносинах посесорських. Ненормальність такої речі правительство спізнало і в самому початку 1870-х років поклало віддати селянам усі "оброчні" землі у їх громадську власність — на довголітній викуп. Але уряд обов'язково тієї реформи робити чомусь не бажав. Він попустив те, хоч і задля погляду більше тільки, щодо казенних грунтів на волю самих селян, а щодо панських земель — на згоду їх обох — селян і панів. Коли вони згоджувалися, то правительство тоді зараз же викупало у власність собі у панів належні землі і віддавало їх уже від себе селянам.

Приказано було волостям збирати сходи і відбирати від громади на викуп земель від казни згоду формальним способом, приговорами.

Але вияснити розумно і виразно темним людям, селянам, задля чого воно ті приговори, і що воно таке будуть ті "викупні платежі", і замість чого вони, і чи краще буде від того людям надалі, не було нікого. Найближчий, а через те й головний проводир селянства, волосний їхній старшина мало чого й сам у тому тямив, то нічим він і не міг запомогти своїм братам. Волосні старшини тоді в 99 % були темні, як і все коло, були зовсім неграмотні й увсюди, де того треба було по закону, за них підписувався писар, старшина ж, та й те не повсякчас власною рукою, печать тільки свою урядову прикладав, та й годі, часто-густо зовсім без певності навіть, чи там він її прикладає, де треба, чи, може, і заради якого іншого, йому несвідомого діла.

Отож з поводу тих викупів між людьми народилися великі балачки, розмови, силкування вияснити собі, власним розумом дійти, до чого воно все те верне й як і що воно буде. Всюди по селах люди мало-мало вільними часами зіходилися купками й у будень навіть і, посідавши де на призьбі якій або де на дубках на вулиці біля воріт, годинами морочилися. Більше то всі сиділи мовчки, думаючи та копирсаючи паличками землю, бо ж ніхто ніяк ні до чого не міг додуматися. Хіба хто-

небудь от із таких бесідників дасть було покій своїй паличці, спиниться черкати нею по землі, та й обернеться до своїх розмовників, та й скаже їм яку нісенітницю. Такому було то хто-небудь ближчий від нього відповість що-небудь, інші всі прислухаються до того, що то там ті кажуть, похитають головами, дехто чухнеться, інший губами цмокне, той, гляди, крекне, і знов усі мовчки почнуть міркувати, а згодом то з тим усі й порозходяться.

* * *

В одному селі Валуйського повіту Воронезької губернії саме того часу животів на світі старий солдат. Він відбув уже давненько свій тогочасний 25-літній час солдатчини та й жив у тому селі й одставці, на покої у якихсь там своїх родичів. Був той солдат грамотний, та ще й добре по печатному, найбільше ж по-церковному він* тямив, так що навіть й Апостола 2 в церкві читав. Писати ж він зовсім не вмів, а також і по писаному, як є, нічого не міг розібрати. Але і через таку свою грамотність між зовсім темними земляками він був людиною світлою на погляд усіх, а через те де в чому задля всіх був немалим авторитетом.

— Царя! Що царя?! Та я щодня декілька літ підряд царя оттак перед собою, як оце тебе зараз, бачив. Еге! І не перелічити, скільки-то я ночей перестояв біля дверей його опочивальні. Було, прокинувшися вранці, небіжчик Миколай Павлович 3, царство йому небесне, відчинить двері, вийде, побачить мене та.

— А! Це ти, Тарасе? Здравствуй!

А.я було витягнуся оттак, дивлюся йому в самісінькі вічі оттак, щоб і не мигати, та йому у відповідь:

— Здравіє желаю вашому імператорському величеству! А він мені:

— Ну, спасибі, спасибі тобі! Іди ж вже додому, чи там пак у казарми, та скажи там своему ротному, що я приказав, щоб він тобі чарку горілки дав.

А я було: — Радий старатися, ваше імператорське величество!

Та повернуся було круто, оттак, наліво кругом, значиться, грюкну було рушницею об діл, лясну було нею оттак (і він задля прикладу бив палкою об землю) та й пішов собі тоді оттак, тільки аз-два-три, аз-два-три, та прямісінько до ротного.

— Так і так,— кажу йому,— від самого царя такий приказ вийшов, щоб горілки мені ви зараз дали.

То він мені, було, зараз же, ту ж мить зараз і наллє повну чарку, та яку чарку! Здо-о-о-о-рову, однаковісіньку, як кухоль! Та якої горілки?! Фу-у-у! Такої-то з вас ніхто ніколи не те що і не нюхав, та й не понюхає ніколи.

— А яка саме вона, дядьку, та царська горілка?

— Та така, що як вип'єш було її, то так аж оттак підскочиш.

— Через віщо ж ви ще й підскакували?

— Як через віщо? Не тямиш?! А через те, що вона по всьому тобі там усередині так животворною міццю і розіллється було. Так вона там у тобі по всіх твоїх жилах, не минаючи ані однієї, і піде, і полізе й полізе. Так ти й чуєш було, що вона так у тобі лізе, та й годі. Еге! Хоч який старий будеш, а відразу помолодієш, як вип'єш було оттаку чарку, як я отто пив, од тієї горілки, так від неї і підскочиш. Он, бач, чого підскочиш! Втямив тепер?

— Та тепер трохи втямив.

— Ну то ж то й то.

Було оттакого і багацько дечого іншого подібного розказував та й розказував, брехав та й брехав і своїм односіль-цям і так усім, з ким йому доводилося балакати, той солдат Тарас. І всі йому у всьому вірили, а через те-то в очах усіх він стояв високо. До нього оберталися багацько де в чому за порадою, найбільше ж коли у кого траплялося таке діло, яке приходило з-поза села або заходило за село. Отож люди і з нетямливими їм тими викупними платежами обернулися до діда Тараса, прохаючи його розказати їм, якщо він знає, що воно таке? І дід Тарас не відмовився від того, хоч відразу, зараз же він їм і не міг нічого про те сказати, не пригадав миттю, що їм відповісти, бо ж він, звичайно, також, як і всі, нічого не тямив у тому.

— Постривайте трохи, чи день, чи два, ось я тільки по книгах роздивлюся, то тоді вже вам певно про все й розкажу,— сказав він. І чи то з хитрості своєї сказав так, щоб не загубити свого реноме перед людьми, чи то, може, він і справді додумувався до того щиро, та й додумався так, що й сам у тих своїх покладах упевнився, тільки ось що він сказав перегодя, ось чим він оголомшив своїх земляків:

— Це, люди добрі, кріпацтво знов хочуть заводити! Он що! Й як тільки яка громада дасть приговор оттой, що його иимагають, то й край! Тоді, бач, усі громадяни поволі будуть повернені у кріпаки, бо ж приговорам згодяться.

— Як!? Що?! Та ми ніколи того! Не хочемо! Ані за віщо приговору не дамо! — аж захвилювалося все село.

— Що ж його робити?! — знов-таки кинулися всі до Тараса.

— Та що! Якщо приговорів не дасте, то й нічого.

— Та воно-то так, але ми не дамо, ми не схочемо, а старшина так писар не звернуть на те уваги, то й самі напишуть приговора, самі за нас і підпишуться, хоч ми їм і рук не даватимемо задля того. Поприкладують свої печаті, то тоді й кажи кому хоч, що то вони самі, хто нам пойме віри?

— Та це-то так! — згодився з тим і дід Тарас, та помовчавши трохи, і сказав їм:

— Але ось що! Знаєте що? Це діло можна обробити.

— Яким же робом? Як?

— Хе! Я вже знаю як. Ви не знаєте, а я-то знаю! Треба у старшини відібрати змогу оттак, як отто ви кажете, зробити.

— Але яким же робом?

— Робом яким? А таким, що одібрати печать у його, громадою одібрати. Громада великий чоловік, то й може те зробити.

— А так! так! От, діду Тарасе, спасибіг вам! А ми й не туди-то! Бач! А воно й справді так добре буде!

— Одібрати у старшини волосну печать! — одноголосно поклало все село.

На чолі з дідом Тарасом ось яка зібралася громада! Все село зійшлося до волості. Але такій численній скількості людей зовсім же неможливо було влізти у невеличкий волосний будинок. Невелика частина тільки ввійшла туди, та й ті мусили бути, як оселедці в бочці. Там був уже і волосний старшина.

— Давай сюди чинарки, свити й усе! — зґвалтував до людей дід Тарас. Миттю ж з півсотні свит і чинарок було вже до його послуг. Але він узяв тільки декілька з них, небагаць-ко, не більше п'яти, чи що. Він ними власноручно щільно-найщільно позавішував усі вікна в кімнаті, аж темно там зробилося так, що ніч, та й годі.

— Світи тепер світло! — знов-таки командує .дід Тарас Миттю запалилися сірнички, засвітили й свічку, яка стояла на столі, накритому зеленим сукном.

— Старшина! Витягай з кишені та клади оттут на стіл пе-чатю свою.

— Навіщо? — не хотів було той.

— Клади! Громада тобі приказує! — закричало на нього декілька голосів, а за тими загули і всі. Витяг старшина з кишені печать і постановив її на стіл.

— Гаси свічку! — звелів дід Тарас та по своєму при-казу сам же він і дунув на неї, сам її й погасив.

— Бери тепер хто-небудь печать зі стола та й ховай собі в кишеню. Взяли вже? Нема? — спитався дід Тарас та й помарив рукою по столі.

— Так, немає вже! — сам же він собі й відповів.

— Ну, тепер і вікна можна відтулити! — сказав дід Тарас і відірвав затулу з одного вікна. За ним поздирали люди і з других. Зробився знов день.

— А що? Знає хто, у кого печать? — усміхаючися поспитався дід Тарас.

— Ні, не знаємо! Ніхто не знає, нікому не відомо, у кого вона є! — загула громада.

— Ну, то й я не знаю. І ти, старшина, не знаєш?

— Не знаю.

— Ну, то й добре і гаразд! Так і треба. Тепер, люди добрі, можна і по домівках розходиться.

— Як то так?! — аж тоді тільки схаменувся старшина таї аж перелякався.— Як же ж так?! Оце я є старшина волосний, та й без печаті залишуся? Люди добрі, подумайте ж самі, що ж тоді з мене і за старшина такий буде?

— А такий ти тепер є старшина і таким ти будеш старшиною, що без громади тобі нічого не зробити тепер! — сказав йому дід Тарас.

— Та я тепер і зовсім нічого не можу зробити. Без печаті все однаково, що мене й немає тут!

— То дурниця, що ти кажеш. Повсякчас, коли тобі треба буде печаті, то вона буде в тебе.

— Як то так?

— А так, що, якщо треба тобі буде куди ту твою печать прикласти, то ти й мусиш тоді скликати громаду, розкажеш їй, і куди і задля чого будеш ту печатю свою прикладуват.и, та ще й покажеш кому грамотному, який вміє по-письменному читати, ту бумагу прочитати громаді, то тоді тобі громада і дасть твою печать. Ти її приложиш, та й знов оттак віддаси, як сьогодня оце зараз.

— Оце вигадали! Та мфні й сьогодня, зараз оце вже треба її багацько де до чого прикладувати.

— Ну, так що ж? Чому ж ти не сказав раніше?

— А хіба ж я знав,, що ви оттаке зробите?

— Пане браття! Нічого робити, затуляй знов вікна. Затулили знов вікна.

— Ну, в кого печатя? Клади її на стіл. Є вже?

— Є.

— Запалюй свічку.— Засвітили — і справді печать стоїть и а столі.

— От бачиш, старшина, от і печать твоя. Бери її та ирикладуй, куди тобі треба.

— Пане писарю! А куди там треба нам прикладувати печатю нашу? Давайте лишень сюди всі бумаги! — обернувся старшина до писаря. Той йому приніс декілька бумаг. Дід Тарас всі їх переглянув, мовби і тямлячи що-небудь. Потім писар поприкладував до них ту печать. Після того знов загасили свічку, і коли відтулили вікна, то печаті знов на столі вже не було, знов вона згинула, як і перше.

— Ну, та й розумний же, та й розумний же наш дід Тарас!

— Еге! Вже ж недарма він у самому, аж де він тільки й е, подумати й те страшно, Петербурзі жив, із самим царем, каже, балакав, горілку царську пив! Ач, яку мудру річ вигадав!

Дивувалися з діда Тараса і хвалили його люди, розходячися от з тієї сходки тоді по домах.

* * *

— Печаті одібрали!

— Де? Хто? В кого?

— В Уразовій у старшини громадою печать одібрали.

— Як? Навіщо?

— А, бач, кажуть, що отто. про землю приговори волості відбирають, так то нове кріпацтво хочуть зробити. Отож, щоб старшина не теє, не злигався б з панами, та не потяг би руки за ними, та тайкома не списав би приговору, та й не припечатав би його мовби із згоди людської, то уразовці надумалися, та й одібрали у його печать, та ще й ось яким робом: вікна затулили у волості, та й... І певно об тому той, що довідався, розповів всім, як то там все воно було.

— О! Це добре! Так це воно і нам так треба!

— А треба, неодмінно треба!

— Еге! треба, треба, та й швидше ще треба.

Оттаке пішло по всіх попереду сусідніх від Уразової селах і слободах, а там то все далі і далі поширилося, та й захопила та завірюха увесь Валуйський повіт Воронезької губернії, сливе увесь Куп'янський, частину Старобільського і частину Озюмського повітів Харківської губернії.

У десятках волостів і таким же самим робом, як описано вище, повідбирано було у старшин печаті.

Сливе рік минув, поки чутка об тому дійшла по дистанції аж у повіт до самого справника. Довго, бач, так через те, що старшини не жалілися на своїх громадян нікому. Старшини всі покорилися такому присуду громадському своїх виборців, вони полічили таке за річ звичайну, законну і мовчали собі. Урядників тоді ще не було. Та вже не швидко один якийсь зі станових ненароком, якось випадково пронюхав, що воно щось та незвичайно по волостях діється, щось воно дуже буцім смаленим пахтить. Й одно по одному та й визначилося тоді все.

Справники спантеличилися. Як було їм тепер доносити губернатору, коли таке вже відколи скоїлося і коїться, а вони, начальники повітів, досі й не знали про те. "Це ж нам непереливки будуть великі! Це ж лихо нам буде!" — гадали вони.

Наскромадили справники попереду всього доброї моркви своїм становим за те, що ті завчасу не довідалися про такий незвичайний вчинок, а далі вони і приказали таки тим же становим миттю Поправити те діло. Хоч кров із носа, а тихом та миром умовити громадян повернути печаті по належності, та щоб мало хто об тому, що воно таке було, і знав.

І побралися станові шпарко до вироблення такого приказу начальницького, але як вони не намагалися, а нічого не змогли зробити.

— Де печать? У кого печать? — питалися станові, зібравши громаду.

— Не знаємо в кого. Не бачили. В темряві було. По темному відбирали.

Чули вони всюди оттаку одну відповідь.

— Нехай зараз же верне печать той, у кого вона тепер є! — приказували станові, і вся громада на те їм уперто мовчала, і ніхто печаті не вертав.

Ще півроку минуло, а діло з тими печатями як було, так і залишилося; ні туди ні сюди воно не посунулося. Давай тоді справники вже особисто їздити по волостях та особисто ще балакати з громадами, умовлювати їх. Було таке, що справники і гримали й упрохували навіть, але все було дарма. Не зробили і справники більшого, як і станові їхні отто.

Нікуди дітися! Нарешті мусили-таки справники хотя-не-хотя доводити до відомості губернатора про таке лихо. Закипіла каша. Піднялася завірюха. Приказано було попам умовити людей. Почали попи казати людям по церквах, щоб повернули печаті.

— Не ваше діло, панотче, до нашого діла! Ваше діло церковне, а до мирського вам зась! — відразу відрізали попам деякі зухи з гурту там же таки в церкві, не давши попові навіть і проповіді своєї скінчити.

Перегодом почав їздити по волостях жандармський генерал Ковалинський (вже давно покійник), який був тоді начальником Харківського жандармського управленія. Збирав і він сходи. Умовлював і він людей, приказував він їм, просив теж їх, кричав на них і, як є, а нічогісінько зо всього того.

— Все однаково, як до дерева, так і до них! — казав було той генерал із обуренням.

Довелося архієреєві, а був тоді саме в Харкові архієреєм єпископ Сава, покійник вже, по парафіям їздити. Попробував було і преосвященний втрутитися в те діло, та в селі Преображенську і зібрав він всіх селян (з тисячу господарів) на площі біля церкви після служби.

Почав він їм казати про печаті. Так куди там! Тільки втямили, об чому він річ завів, то так і забили йому баки.

— Не ваше діло, преосвященство, до того! — кричали йому, та такий гвалт те тисячоголове товпище підняло, що преосвященний аж перелякався.

— Це чистий бунт! — казав він, сідаючи у свою карету та швиденько відтіля уїздячи. '

Нарешті наступили на села донські козаки і кінні гусарські полки з Харкова та з Чугуєва. З ними їхав і генерал Ковалинський.

Почали зі слободи Сенькова. Зібрали, чи краще сказати, зігнали всіх мужиків на вигон. Щоб люди не порозбігалися, то все товпище навколо обступили гусарами.

— В кого печать? Виходь сюди! Віддай її мені! — по-генеральському вже, у ввесь свій викрик, приказав генерал Ковалинський.

— Не знаємо в кого. Немає її ні в кого тут,— не-дивлячися ні на віщо, була Ковалинському і тепер звичайна відповідь.

Привезли повний воловий віз лози. Побралися солдати та й розпластали первого ж когось із краю. Били вони його, били, кричить на пробі та й кричить, а про печать нічого. Другого, третього і десятого так — і всі однаково. З ранку до вечора все махали та й махали солдати. Ще аж два вози лози, окрім того первого, були привезені, і всі їх солдати попортили, а доброго панові Ковалинському від того, як є, не було нічого.

— От які уперті прокляті хахли! — аж лаятися вже з досади почав був він. Коли ось дійшло діло по ряду до діда, та старезного-старезного, може, навіть аж столітнього. На волоссі вже був він і не білим, але аж

жовто-зеленим. І руки, і ноги, і голова в того діда так ходором і ходили, так і трусилися вже від старості. Коли ж довелося, бач, і йому лягати. Нічого робити, вийшов він покірливо і покірливо ж, мовчки спустив свої білі штани та й ліг на землю. За ним із гурту вийшов теж вже старий, сідий дід та генералові в ноги так і впав.

— Пане! Не бийте мого батька! Вибийте мене! Бийте мене за двох. Бийте мене і за мене, і за батька. Батько старі, вони не видержуть, умруть.

— Не можна! Кождому своє! — грізно гримнув на нього пан Ковалинський.

І почали старого. Вдарили його раз, оперіщили вдруге і знов син той старий його у ноги генералові:

— Покиньте батька! Що буде, те й буде, а покажу вже, де печать. В мене вона є. Я її віддам вам! — і повів він генерала у свій двір. Там він поліз у льох та й витяг із льоху макітру зі сметаною, а тоді вже, відтіля, зі сметани, витяг і печать та й віддав її генералові. Он бач, куди й як він був її заховав!

Генерал повернув печать старшині. В кару ж Сенькову залишив цілий ескадрон гусарів аж на півроку на постій. Селяни повинні були увесь той час ескадрон удержувати у всьому годувати і коней, і москалів йому.

* * *

Таке ж саме було і по інших селах. Через лозу усюди вертали печаті. Але не всі-то села і до вибійки попустилися. Тільки яким трьом-чотирьом і дісталося як слід. Коли ж із тих вибитих сел миттю побігли гонці по інших селах, то там і спантеличилися.

— Як?! Що?! Б'ють!

І дуже?

Добре б'ють, лозою. І всіх?

Та всіх підряд. Та й ще не все. Потім то ще й гірше.

— А що ж таке потім?

— Москалів постоєм становлють. І самих їх, і коней їхніх доводиться годувати.

— Та хто ж їх годує?

— Та всі по черзі.

— Оце так лиха година!

—Та ще й яка! Вередливі вони, гемонські. Оце я, моя була черга, поніс унтерові чи вахмайстрові борщу і доброго борщу, з салом, так йому ще він і недобрий. "Щоб з куркою,— каже,— завтра ти приніс мені". Нічого робити, зварили вже йому і з куркою. Поніс я. Коли він знов: "Чому ти сам приніс? Вернись зі своїм борщем, та нехай твоя жінка принесе його. Я бачив, вона в тебе молоденька, молоденька й гожа, а я таких саме й люблю". Я було сперечатися з ним про те, тад куди там! Ледве мене не бив.

— Ледве, чи таки й бив?

— Та по правді признатися, то було такого, що і вдарив, щоб його чорти побрали!

— Ну, і що ж ти?

— Та що ж! Нічого.

— А жінку як?

— Жінку? Е, краще б і не казати. Ну, що ж ти його поробиш? Воно б і ти, і всяк би так, якби із тобою оттак!

— Виходить, послав?

— Атож, послав.

— Це лихо! Аде вже так халепа справедлива. Це, як на мій погляд, то вже гірше кріпацтва!

— Атож, що гірше!

І один по одному у який тиждень всі декілька десятків старшин одержали свої печаті, які їм поволі віддали перелякані громадяни. Оттак і закінчилася була та правдива завірюха 1872 року у Слободській Україні чи Харківщині.

1900 р.